

OSMANLI DEVLETİ'NDE TÜRK KİMLİĞİNİ ÖNE ÇIKARAN DİNAMİKLER

Meral KUZGUN*

Özet: Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısal düzeni, Türk milliyetçilik düşüncesinin gecikmesindeki en önemli faktörlerden biridir. Osmanlı Devleti, milliyet ayrımını ortadan kaldırıp egemenliği altındaki toplulukların inanç ya da din esaslarına göre “millet sitemini” kurarak Osmanlılık ruhunu canlı tutmayı amaçlamıştır. Osmanlı Devleti sınırlarında yaşayan Müslümanlar arasında resmi bir dil ya da ırk ayrımının olmadığı görülmektedir. Bu nedenle on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar modern dilde kullanılan biçimiyle “Türk” kavramı, kendilerini Türk olarak değil, Osmanlılar olarak gören Osmanlı elitlerine yabancısıdır. Türkçülüğün Osmanlı topraklarında yeşermesinden önce Avrupa'da mayalandığını söyleyebiliriz. Avrupa'da zuhur eden Türkiyat (Türkoloji) çalışmaları Rus, Alman, İngiliz, Fransız bilim adamlarının yaptıkları çalışmalarla başlamıştır. Birçok bilim insanı, Türklerin çok eski bir millet olduğunu ve geniş bir sahaya yayılmış olduklarını, çeşitli devirlerde cihangirane devletler ve yüksek medeniyetler vücuda getirdiklerini çalışmalarında ortaya koymuşlardır. Bunun yanı sıra, 19. yüzyılın başında Avrupa'daki bilimsel ve teknik gelişmeler, Fransız İhtilali'nin getirmiş olduğu milliyetçilik ve hürriyet söylemleri çok milletli, çok dinli ve dilli Osmanlı İmparatorluğunu olumsuz etkilemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun eski gücüne ulaşmasını arzu eden dönemin aydınları Osmanlıcılık, İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük fikir akımları etrafında kümelenmiştir. Bu fikir akımlarının ilk üçü, söylem ve pratiklerinde ortaya çıkan tutarsızlık, Tanzimat dönemi aydınlarının bir kısmını Türkçülük düşüncesi etrafında bir araya getirmiştir. Bu makale, 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nu etkisi altına alan küresel gelişmelerin içeride yaratmış olduğu kaotik ortamda Türkçülük perspektifiyle devletin kurtuluşuna inanan aydınların görüşlerini incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Osmanlı Toplumu, Osmanlı Millet Sistemi, Türk, Türk Milliyetçiliği

Dynamics That Highlight Turkish Identity In The Ottoman Empire

Abstract: The structural order of the Ottoman Empire is one of the most important factors in the delay of the idea of Turkish nationalism. The Ottoman State aimed to keep the Ottoman spirit alive by eliminating nationality discrimination and establishing a “nation system” according to the beliefs or religious principles of the communities under its sovereignty. It is seen that there was no official language or racial distinction among Muslims living within the borders of the Ottoman State. For this reason, the concept of “Turk” as used in modern language until the end of the nineteenth century was foreign to the Ottoman elites who saw themselves as Ottomans, not Turks. We can say that Turkism was fermented in Europe before it flourished in Ottoman lands. The studies on Turkology that emerged in Europe began with the studies of Russian, German, English and French scientists. Many scientists have demonstrated in their studies that the Turks were a very old nation and that they spread over a wide area and that they created world-class states and high civilizations in various periods. In addition, scientific and technical developments in Europe at the beginning of the 19th century, and the nationalism and freedom discourses brought by the French Revolution had a negative impact on the multi-national, multi-religious and multi-lingual Ottoman Empire. The intellectuals of the period, who wanted the Ottoman Empire to regain its former power, clustered around the ideological movements of Ottomanism, Islamism, Westernism and Turkism. The first three of these ideological movements; the blood incompatibility in their discourse and practices, united a segment of the Tanzimat intellectuals around the idea of Turkism. This article aims to examine the views of intellectuals who believed in the salvation of the state from the perspective of Turkism in the chaotic environment created by the global developments that affected the Ottoman Empire since the 19th century.

Key Words: Ottoman, Ottoman Society, Ottoman Nation System, Turk, Turkish Nationalism

Giriş

Çok uluslu, çok dinli ve çok dilli bir imparatorluk olan Osmanlı'da devlet modeli “milletlere” dayanmaktadır. Türkçe’ de millet kelimesi ulus anlamına karşılık gelmiş olsa da Osmanlı İmparatorluğunda “cemaat” teriminin eşanlamlısı olarak kullanılmıştır. Bir başka ifadeyle millet, tek dine inananların oluşturduğu bir yapı olarak hukuki statüsü bulunan ve padişah tarafından korunan bir topluluktur. Her millet (cemaat-ümme), kendi sosyal, ekonomik ve kültürel çevrelerinde, Osmanlı padişahının hâkimiyetini kabul ettiği sürece, kanunlarını koyabilecekleri ve vergileri dağıtabilecekleri şekilde geniş bir özerkliğe sahiptiler. Müslümanlar Türk, Arap, Kürt, Çerkez, Arnavut ve Boşnaklardan oluşmakla birlikte bunlar,

* Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail:meralkuzgun@kilis.edu.tr

millet-i hâkime yani egemen millet olarak çoğunluğu oluşturmaktaydı. Diğer milletler Rumlar, Yahudiler, Ermeniler gibi Müslüman olmayan unsurlardan meydana gelmekteydi. Dolayısıyla çok renkli bir toplum yapısına sahip olan Osmanlı yönetimi kimlik tanımlamasını daha çok İslam dini üzerinden oluşturmaya çalışmıştır (Mert, 2022: 1174). Bir başka ifadeyle, Osmanlı Devleti kendi meşruiyet temelini İslam dinine dayandırmıştır. Bu çerçevede toplumsal yapı, etnik kimliklerden ziyade dini aidiyetler üzerinden tanımlanmıştır; yani Osmanlı'da esas olan Türk, Arap, Yunan, Ermeni gibi etnik ayrımlar değil, Müslüman, Hristiyan ve Yahudi gibi dini kategoriler olmuştur. Her ne kadar siyasi ve idari yönetim büyük ölçüde Türkler tarafından yürütülmüş olsa da, farklı dini topluluklara kendi inanç ve kültürel pratiklerini sürdürebilmeleri adına geniş bir otonomi tanınmıştır. Bu durum, söz konusu toplulukların dini geleneklerini ve toplumsal yapılarındaki özgünlüklerini korumalarını mümkün kılmıştır. Müslümanlar ise ümmet bilinci etrafında bir arada değerlendirilmiş ve devletin temel dayanak noktası olarak görülmüştür. Osmanlı toplumsal yapısında, hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar, dini kimliklerinin ötesinde kapsayıcı bir "Osmanlı kimliği" taşımamışlardır. "Osmanlı" ifadesi esasen hanedanın adını temsil etmekte olup, devlet de hanedanın özel mülkü olarak kabul edilmiştir (Akıncı, 2013: 4-5). Dolayısıyla Osmanlı kimliği, birey veya cemaate yönelik genişlememiştir. Ancak, 19. yüzyılda Avrupa'daki gelişmelerin etkisiyle bir Osmanlı kimliği oluşmuş, bu süreç, modernleşme ve ulusallaşmanın Osmanlı'yı etkilemesiyle mümkün olmuştur. (Uzun, 2010: 253).

Osmanlı'da nüfusun çoğunluğu kırsalda yaşarken, büyük şehirlerdeki Müslümanlar devlet memurluğu ve askerlikle meşgul, ticaret ise gayrimüslimlerin elindeydi. Fatih dönemiyle gayrimüslimlere "millet" statüsü verilerek, idari ve dinsel özgürlük alanları tanınmış ve millet sisteminin temeli atılmıştır (Öz&Cebeci, 2019: 671). Bu bakımdan, Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısal düzeni, Türk milliyetçilik düşüncesinin gecikmesindeki en önemli faktörlerden biridir. İmparatorluğun farklı dil, inanç ve etnik unsuru bünyesinde barındıran heterojen yapısı, "millet sistemi" adı verilen bir toplumsal yapı içinde örgütlenmiş ve bu sistem içinde topluluklar dinsel cemaatler şeklinde belirlenmiştir (Turhan, 2013: 7). Diğer yandan, Devlet karşısında yükümlülüklerini yerine getirdiği sürece, bağımsız, parçalı ve içe dönük cemaatler bütünü, toplumsal yapının temelini oluşturmaktadır. Böylelikle Osmanlı millet sisteminin yapısı, özellikle gayri Müslimlerin kendi cemaatlerine bağlılığını pekiştirmiş ve cemaat içi ilişkiler, cemaat-devlet ilişkilerinin yoğun ve sağlam olduğu bir yapıya bürünmüştür. Bu nedenle Osmanlı millet sistemi, cemaatlere ve alt kültürel yapılara geniş oranda serbest bir hareket alanı sağlamıştır (Uzun, 2010: 254). Bir başka ifadeyle Osmanlı Devleti, milliyet ayrımını ortadan kaldırıp egemenliği altındaki toplulukların inanç ya da din esaslarına göre "millet sistemini" kurarak Osmanlılık ruhunu canlı tutmayı amaçlamıştır (Turhan, 2013: 7).

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısal düzeni bağlamında, bazı Osmanlı aydınlarının Türk kimliği ve Türk milliyetçiliği düşüncesine 19. yüzyıl gibi görece geç bir dönemde ilgi göstermeye başladıklarını incelemektedir. Aynı zamanda, Türk milliyetçilik anlayışı etrafında toplanılması gerektiği düşüncesinin, dönemin toplumsal, ekonomik, siyasi ve kültürel dinamikleri çerçevesinde nasıl şekillendiği ve bu süreci tetikleyen başlıca etmenlerin neler olduğu üzerinde durmayı amaçlamıştır.

1.Osmanlı Devleti'nde Türk Kimliğine Bakış

Uçlarda bir aşiret beyliği olarak ortaya çıkan Osmanlı Devleti, Müslüman kimliğe sahip olmakla birlikte, başlangıç döneminde Türk kültürü ve unsurunun belirleyici olduğu bir yapı sergilemiştir. Bu erken dönem Osmanlı siyasal yapılanması, İslam'ın cihat ideali etrafında şekillenmiş olsa da, dini ya da mezhebi bağnazlığa dayalı bir yönetim anlayışından uzak durmuştur. Bu durum, devletin hem yayılmacı siyasetini kolaylaştırmış hem de farklı inanç ve mezheplere mensup topluluklarla daha esnek ilişkiler kurmasına imkân tanımıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin zamanla genişlemesi, aşiret temelli yapısından çıkarak kurumsallaşmış ve merkeziyetçi bir devlet formuna evrilmesine yol açmıştır. Bu dönüşüm sürecinde, İran, Irak,

Suriye ve Mısır gibi bölgelerde gelişmiş yüksek İslam medeniyetlerinin temsilcisi konumundaki ulema ve bürokratik elitlerden istifade etme arayışı belirleyici olmuştur. Ayrıca yönetim kadrolarının niteliğini artırma ve merkezi otoriteyi güçlendirme amacıyla devşirme sistemine başvurulması, devletin erken dönemdeki sosyo-kültürel ve ideolojik çizgisinden tedricen uzaklaşmasına zemin hazırlamıştır. Bu gelişmeler, Osmanlı yönetim yapısında hem toplumsal hem de zihinsel düzeyde önemli bir dönüşümün habercisi olmuştur (Genç, 2025: 101-102).

I. Murad döneminde kurulan Yeniçeri Ocağı'nın askerî ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla, Pençik Kanunu çerçevesinde savaşlarda esir alınan Hristiyan gençlerden istifade edilmiştir. Ancak fetihlerin yavaşlaması ve özellikle 1402 Ankara Savaşı'nın ardından yaşanan duraksama süreci, bu yöntemin sürdürülebilirliğini zayıflatmıştır. Bu gelişmeler sonucunda Osmanlı Devleti, sistematik bir insan kaynağı temini yöntemi olarak devşirme usulünü benimsemiştir. Önceki İslam devletlerinde örneğine rastlanmayan bu uygulama, II. Murad döneminde (1421–1451) hukuki bir zemine kavuşturularak kanunlaştırılmış ve devletin merkezî bürokrasisi ile askerî teşkilatında önemli bir kurumsal unsur haline gelmiştir. Buradaki temel amaç, Müslüman olmayan çocukların etnik kökenlerine doğrudan zarar vermeksizin ya da onları tamamen kendi kimliklerinden koparmadan, Osmanlı toplumsal yapısına uyumlu bir kültürel yaşam tarzı benimseterek Türkleştirme sürecini gerçekleştirmek olmuştur. Bu yaklaşım, dönemin siyasal ve toplumsal ihtiyaçlarına uygun olarak, bireyleri devlet hizmetine kazandırmayı hedefleyen pragmatik bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir (Seçgin, Türkçelik&Soyupak, 2023: 1056-1057).

Fatih Sultan Mehmet döneminde Osmanlı Devleti, beylik düzeyinden imparatorluk yapısına geçiş sürecini tamamlamış ve bu doğrultuda merkezî otoritenin güçlendirilmesi temel bir hedef haline gelmiştir. Bu çerçevede, devletin en üst düzey idarî kademelerinde görev alacak yöneticilerin devşirme kökenli bireyler arasından seçilmesi tercih edilmiştir. Bu tercihin sonucu olarak, Müslüman ve Türk asıllı unsurlar yüksek devlet makamlarından büyük ölçüde dışlanmıştır. Bu uygulamanın ardındaki temel saik, herhangi bir Türk ailesinin siyasî, askerî veya idarî açıdan güçlenerek Osmanlı hanedanına alternatif bir merkezî otorite oluşturmalarının önüne geçmektir. Zira böyle bir durumda, devletin zayıfladığı dönemlerde Osmanlı hanedanına karşı yeni bir güç odağının ortaya çıkma riski söz konusu olabilirdi; bu da hanedanla özdeşleşen Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü tehdit edebilirdi (Demir, 2017: 21). Bu sistemin faydaları kadar olumsuzluklarının da olduğu söylenebilir. Bu kapsamda özellikle Ankara Savaşı'nda Anadolu'daki Türk beylerinin Timur'un tarafında yer almalarının, Osmanlı Devleti'nin fetret devrine girmesine ve dağılma aşamasına gelmesine yol açmış olmalarıdır. Bu durum, Osmanlı merkez bürokrasisinde Türklerin hâkimiyet kurmasını engellemiştir (Uzun, 2010: 257). Bunlar arasında Türk-İslam kültürü ve terbiyesi doğrultusunda yetiştirilen bu yeni Müslüman devlet adamları arasında Gedik Ahmed Paşa, Sokullu Mehmed Paşa, Pargalı İbrahim Paşa, Koca Sinan Paşa, Ferhat Paşa ve Lala Mehmed Paşa gibi önde gelen isimler yer almıştır. Söz konusu kişiler, saray bürokrasisinden Yeniçeri Ocağı'na, taşra yönetiminden merkezî idareye kadar Osmanlı devlet teşkilatının çeşitli kademelerinde önemli görevler üstlenmişlerdir. Bu durum, devşirme sisteminin yalnızca askerî değil, aynı zamanda idarî ve siyasal alanda da etkin ve belirleyici bir mekanizma haline geldiğini göstermektedir. Üstün yetenek sergileyen devşirme çocuklarının daha üst seviyelerde eğitilmek için alındıkları Enderun'a Türk çocukları alınmamıştır. Bu suretle, Enderun'un kuruluşunu izleyen senelerden itibaren Osmanlı devlet kadrolarında özellikle üst düzey devlet yöneticileri arasında Türk'e rastlanmaz olmuştur. Enderun'dan yetişenlerin büyük bir kısmı gerçek manada Müslüman olmamış, yalnızca üst devlet kademelerinde görev alabilmek için Müslümanmış gibi görünmeyi tercih etmiştir (Seçgin, Türkçelik&Soyupak, 2023: 1059). Bununla birlikte, monarşik ve teokratik Osmanlı düzeni içerisinde konumlanan muhafazakâr çevreler de, devşirme sistemi kadar, Osmanlı topraklarında

Türklerin öz benlik bilincinin uyanmasını geciktiren etkenler arasında yer almaktadır (Meram, 1969: 81).

Türklük bilincinin oluşumundaki gecikmelerden biri, Osmanlı tarih yazıcılığı anlayışıyla doğrudan ilişkilidir. Osmanlı'nın toplumsal ve yönetsel yapısı, Türklerin İslam kültürüyle bütünleşmesi ve tarih yazımında Hz. Muhammed'in hayatı ile Osmanlı Hanedanı'nın kökenine odaklanması doğrultusunda şekillenmiştir. Bu durum, Türklerin İslam öncesi tarihî mirasının geri planda kalmasına neden olmuştur. Saray ve bürokrasi, halkla arasına mesafe koyan ve Arapça-Farsça unsurların yoğun olduğu bir dil ¹ kullanmış; bu da halkın kültürel temsil düzeyinde dışlanmasına yol açmıştır. Öte yandan, 'Türk' kelimesinin zamanla olumsuz çağrışımlar kazanması, büyük ölçüde Osmanlı bürokrasisinin devşirme kökenli yapısından ve bu kadroların kendi etnik kimliklerini koruma eğilimlerinden kaynaklanmıştır. (Uzun, 2010: 257).

Tanzimat'a kadar geçen 540 yıl boyunca devlet imkânlarından faydalanan ve Türkleri geri plana iten devşirme sistemiyle değişik ırklara mensup yabancıların “kelime-i şahadet” getirerek İslam olmaları ve Arap adı almaları Türk milli bilincini geciktiren etkenlerden biridir (Meram, 1969: 82). Tüm bunlara ek olarak, Anadolu Türk toplumunun tarihsel gelişimine en önemli katkılardan birini sağlayan unsur, kuşkusuz vatanın coğrafi ve siyasi sınırlarının batıya doğru genişlemesidir. Anadolu'nun diğer bölgelerine kıyasla daha verimli olan Ege ve Marmara havzaları ile Rumeli toprakları, Türk göç hareketlerine ev sahipliği yapmıştır. Bu genişleme süreci, Türk toplumunun Batı Hristiyanlığı ile temas kurmasına zemin hazırlamıştır. Böylece Türkler, Bizans Rumları, Ermeniler ve Gürcüler aracılığıyla tanıdıkları Hristiyan dünyasından edindikleri kültürel unsurları, Batı Hristiyanlığından aktarılan etkilerle harmanlayarak Batı'ya daha yakın bir kültürel yönelim geliştirmiştir (Akdağ, 2020: 377). Bu tarihsel arka plan, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemi olarak adlandırılan reform sürecinin temelini oluşturmuştur.

2. Tanzimat Döneminde Türklük Bilincinin Yeşermesi

Tanzimat Fermanı ile-1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu- Müslüman ve gayrimüslim tebaa arasında kanun önünde eşitlik sağlanmıştır. Başka bir deyişle, Tanzimat'tan önceki düzenlemelerde, kişi ve devlet haklarında herhangi bir değişiklik yapılmamışken, Tanzimat'ın en belirgin özelliği, haklar alanına yeni değerler getirmiş olmasıdır (Kara, 1999: 35). Bir başka ifadeyle Tanzimat Fermanı'nın bir diğer önemli yönü, reformların yalnızca idari ve askeri alanlarla sınırlı kalmaması; aynı zamanda geleneksel Millet Sistemi'nden – yani aynı siyasal otoriteye tabi, fakat farklı toplumsal statülere sahip, birbirinden olabildiğince yalıtılmış, kendi din, kültür ve dillerini koruyan cemaatlerden oluşan yapıdan – farklı olarak modern bir toplum inşa etme iradesini de yansıttığıdır. Tanzimat süreci büyük ölçüde, Batı'da “kameralizm” ya da “aydınlanmış despotizm” olarak tanımlanan; monarşik otoriteden taviz verilmeksizin, tebaaya mülkiyet haklarının tanınması, eğitimin yaygınlaştırılması ve yönetim mekanizmalarının modernleştirilmesini hedefleyen yönetim anlayışından esinlenmiştir (Yaşar&Macar, 2022: 77)

Tanzimat ile birlikte, Osmanlı Devleti'nin temel hukuki referansını oluşturan din temelli hukuk sistemi, bireyler arası ilişkiler ile birey-devlet ilişkilerini düzenleyen daha seküler bir hukuk anlayışına evrilmeye başlamıştır. Bu dönüşüm özellikle idari alanda kendini göstermiş; kamusal düzenlemelerde Batılı normlar ve ilkeler ön plana çıkarılmış, böylece din adamlarının

¹ Osmanlı Devleti'nde kullanılan resmi dil bugün Osmanlıca ifade ettiğimiz dildir. Tanzimat öncesinde Osmanlı İmparatorluğu millet sistemiyle yönetildiği için ırklar; dinler, milletler ve kültürler toplamından oluşmaktaydı. Bu nedenle Türkçe dili sadece “reaya dili” olarak yaşamını sürdürmekteydi. Yönetici tabakada ise Arapça, Farsça ve Slav dillerinden gelen sözcük bakımından zengin ancak halkın anlamadığı bir dil gelişmiş ve bugün Osmanlıca olarak ifade ettiğimiz dil, Hindistan'daki Moğol İmparatorluğunun saray ve ordu dili olarak şekillendirdiği Urdu dili gibi yapay bir oluşmuştu. Tanzimat dönemine miras kalan Osmanlı Türkçesi, ağırlıklı olarak Arapça, Farsça ve Türkçenin karışımından meydana gelmiş bir dil idi. Buna paralel olarak hem konuşma dili ile hem de halkın dili ile aydınların dili arasında bir uçurum meydana gelmiştir. Bkz. (Yaşar&Macar, 2022: 77)

yönetmel süreçler üzerindeki etkisi kademeli olarak sınırlandırılmıştır. Ancak reformlar, esasen devletin eski gücünü yeniden tesis etme amacıyla gerçekleştirilmiş olsa da, geniş halk kesimlerinin refah düzeyinde ya da gelir dağılımında kayda değer bir iyileşme sağlanamamıştır. Ayrıca, Batılı yaşam tarzını temsil eden ve görece yüksek gelir düzeyine sahip elit kesim ile halk arasındaki toplumsal mesafenin daralmak bir yana, korunmaya devam ettiği gözlemlenmiştir. Bu dönemde, “hürriyet”, “vatan”, “millet” ve “meşveret” gibi kavramlar Osmanlı basınında giderek daha sık yer almaya başlamıştır (Uzun, 2010: 260).

Tüm bu gelişmelere paralel olarak, Osmanlı Devleti'nin yönetim yapısını dinsel temeller üzerine inşa ettiği millet sistemi, devletin bünyesindeki farklı dini toplulukların inanç esaslarına göre şekillenmişse de 19. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan ve hızla yayılan milliyetçilik akımları, bu geleneksel sistemin sarsılmasına ve ciddi toplumsal-siyasal sorunların yaşanmasına yol açmıştır. Osmanlı'daki gayrimüslim cemaatlerin bağımsızlık taleplerini gündeme getirmeleri üzerine, merkezi otorite bu tür ayrılıkçı eğilimleri bastırmak amacıyla hem askeri hem de idari önlemler alma yoluna gitmiştir. Buna rağmen, azınlıklar arasında gelişen millî kimlik bilinci ve bağımsızlık arayışları, imparatorluğun çeşitli bölgelerinde çok sayıda isyanın patlak vermesine neden olmuştur (Öz&Cebeci, 2019: 672). Bunların başında Mora isyanı, Eflak-Boğdan hadisesi, Sırbistan hareketi, Mısır'da Mehmet Ali Paşa, Arnavutluk'ta Tepedenli hareketleri gösterilebilir. Bu gibi nedenlerle Osmanlı Devleti, kendinden ayrılmak isteyen unsurları Osmanlılık² fikri etrafında toplamaya ve devleti eski gücüne ulaştırmak istemiştir (Ülken, 2008: 139-141). Osmanlılık düşüncesi, farklı etnik ve dini unsurların bir arada yaşamasını amaçlayan bir anlayışı temsil ettiğinden, bu ideoloji fethedilen topraklarda inşa edilen camiler, imarethaneler, köprüler, pazar yerleri ve kamu binaları aracılığıyla mimari alanda somutlaşmıştır. Osmanlı topraklarında gelişen mimarlık, tekstil, halıcılık, çömlekçilik ve iç dekorasyon gibi sanat ve zanaat dallarında gözlemlenen özgün stil, farklı kültürlerin yüzyıllar boyunca etkileşimi sonucu oluşan sentezi yansıtmaktadır. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti, Avrupa'da 17. ve 18. yüzyıllarda yaşanan Aydınlanma sürecini takip etmekte yetersiz kalmış ve bilgi üretimi ile bilimsel düşüncenin gelişimi açısından Batı'nın gerisinde kalmıştır. (Mango, 2004: 29).

Hilmi Ziya Ülken'in (2008) ifade ettiği gibi Fransız ihtilâlini getirdiği millet, vatan, hürriyet, eşitlik, hukuk gibi çoğunlukla yeni olan bu mefhumlar, İmparatorluğun bütünlüğünden başka bir şey düşünmeyen Babîali için her ne kadar bir tehlike olarak görülmüşse de bu yeni kavramların içlerinin doldurulması noktasında Tanzimatçılar ile Yeni Osmanlıların “Millet-i Osmaniye” fikrinde birleştikleri görülmektedir. Ülgen'in belirttiğine göre “Millet-i Osmaniye” bazen bütün Osmanlı İmparatorluğunu bazen yalnızca Müslümanları kapsamaktaydı. İkinci manada anlaşılan haliyle bu ifade “Millet-i İslamiye” şeklini almaktaydı. Vatan kavramı ise Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarını ifade etmekle birlikte gayri Türk unsurları da içine almış olduğundan bu anlayış, Osmanlı'da Türk milli uyanışı geciktiren sebepler arasında yerini almıştır. Tanzimat'la tebaaya hukukta eşitlik verilmesiyle, çeşitli kavimlerin Batı sermayesi vasıtasıyla iktisadi yükselişleri sayesinde Türklerden daha fazla etkin olmalarına yol açmış, Tanzimat ve Genç Osmanlılar hareketi, beklenen “ittihad-ı anasır”ı (unsurların birleşmesi) temin edememiştir. Bunlara ek olarak Osmanlı yönetimi, Avrupa'da meydana gelen düşünsel, ekonomik ve teknolojik dönüşümü takip edemediğinden zamanın ruhuna uygun olacak etkili stratejiler belirleyememiştir. Devleti eski gücüne kavuşturma isteğinde olan seçkinler, on sekizinci yüzyılın sonundan itibaren Yeniçeri Ocağı dâhil kamu kurumlarını Avrupa'dakine

² Öte yandan, Osmanlılık düşüncesine yönelik ilk siyasi önerinin bir gayrimüslim olan Rhigas Velestinlis'ten gelmiş olması da dikkat çekicidir. Velestinlis, 1793 Fransız İhtilali'nden ilham alarak hazırladığı Rum Cumhuriyeti anayasasında, farklı etnik ve dinsel grupların eşitlikçi bir düzende birlikte yaşayacakları bir yapıyı tasavvur etmiştir. Bu bağlamda, Osmanlıcılığın Müslümanlar arasında entelektüel bir ilgi konusu haline gelmesi, öncelikle Yeni Osmanlı muhalefetiyle başlamış, daha sonra ise Jön Türk muhalefetiyle devam etmiştir. (Somal, 2022: 92).

eşdeğer kurumlara benzeterek iyileştirmeye çalıştılar. Ne var ki Batılaşma yanlısı yenilikçiler, İslami hassasiyeti olan gelenekçilerin güçlü muhalefeti ile karşılaşmış ve bunda kısmen başarılı olabilmişlerdir (Heper, 2011: 37-38). Böylelikle Batıcılık, İslamcılık fikirlerinin karşılıklı muhalefetine devam ettiği bir ortamda Osmanlı Hristiyanlarının milliyetçilik temelli uyanışı, devletin ana kurucusu olan Türklerden önce başlamıştır (Mango, 2004: 29). İmparatorluğu meydana getiren gayri Türk unsurlar, müstakil halde yaşama refleksi ile Batılı devletlerin yanında yer almışlardır. İmparatorluğun ana unsuru olan ve tüm yükünü çeken Türkler bu gelişmelerin farkında olmadan adeta uyku halindeydiler. Hâlbuki Türk Devletinin üstüne çöken kâbus, bizatihi Türklüğün millet olarak devamını tehdit edecek boyutlara ulaşmıştır (Demirci, 1961: 6).

Türk kimliğinin fark edilişi ve Türkçülüğün Osmanlı topraklarında yeşermesi Avrupa'da başlayan bilimsel çalışmalar ile ilişkilidir. Avrupa'da ortaya çıkan Türkiyat (Türkoloji) çalışmalarının temelleri, Rus, Alman, İngiliz ve Fransız bilim insanlarının gerçekleştirdiği araştırmalarla atılmıştır. Bunun yanı sıra Avrupalı şair ve yazarların Türk kültürüne olan ilgisi, yazdıkları eserlerle somutlaşmıştır. Pierre La Fayette, Mismar, Pierre Auguste Comte ve Farrère gibi yazarlar, Türk kültürünün Avrupa'da tanınmasına önemli katkılarda bulunmuşlardır. Ayrıca, birçok Avrupalı bilim insanı, eski Türkler, Hunlar ve Moğollar üzerine tarihi ve arkeolojik araştırmalar yaparak, Türklerin eski bir tarihe sahip ve köklü bir uygarlıktan geldiklerini ortaya koymuşlardır. Bu bağlamda, De Guignes, Arthur Lumley Davids, Arminius Vambery ve Leon Cahun gibi bilginler, Türk topluluklarının Asya'daki köklerini ve dilsel benzerliklerini inceleyerek, Finler, Macarlar, Moğollar, Mançurlar ile Türkler arasındaki etnik ve kültürel akrabalık bağlarını gün yüzüne çıkarmışlardır. Türkoloji alanındaki en çarpıcı gelişme, Danimarkalı Thomsen ile Rus bilgini Wiljelm Radloff'un, sekizinci yüzyılın ortalarında tarihlenen Orhun Yazıtlarını çözmeleridir. (Uzun, 2010: 258). W. Radloff Türk lehçeleri lügatini yazmıştır. V. Barthold ise Orta Asya Türk kavimleri üzerine çok önemli eserler vermiştir. Orhun yazıtlarının keşfi 1900'lerde Türkçülüğün gelişmesinde oldukça etkili olmuştur. Bu yazıtlarda 6-8. yüzyıl arasında Avrasya'yı kontrolü altına almış olan Gök Türklerin destanı Türkçe olarak anlatılmaktadır. Bu yazıtları Türk okuyucularına ilk olarak Türkçü Necip Asım, 1900 yılında yazmış olduğu "Orhun Abileri" yazısıyla tanıtmıştır (Akıncı, 2013: 12).

Birçok yabancı Türkolog, Türklerin köklü bir millet olduğunu, geniş bir coğrafyaya yayıldıklarını ve çeşitli dönemlerde güçlü devletler ile yüksek medeniyetler kurduklarını eserlerinde vurgulamıştır. Bu bağlamda, özellikle Deguignes'in Hunlar, Türkler ve Moğollar üzerine kaleme aldığı *Büyük Tarih* adlı eseri ile Sir David Lumley'in III. Selim'e ithaf ettiği ve Türkçenin ilk yayımlanan gramer kitabı olan *A Grammar of Turkish Language* (Kitab-ı İlm'ün Nafi), Türk aydınları üzerinde derin etkiler bırakmış ve onları benzer çalışmalar yapmaya teşvik etmiştir. Macar Türkolog Arminius Vambery, Turan kökenli ırk grubuna Türklerle birlikte Çinliler ve Macarları da dahil etmiş; Türk dilinin günümüzdeki sınıflandırmasına öncülük etmiştir. Vambery, çalışmalarını II. Abdülhamid'e sunarak dönemin siyasal ve entelektüel çevrelerini de etkilemiştir. Bunlara ek olarak; Alman Türkolog Klaproth, Fransız Jülien ve Chavannes, İsveçli Strahlenberg, Finli Sjögren, Aspelin, Castren, Donner, Heikel; Avusturyalı Hammer ve Kraelitz; Polonyalı Kowalski ve Zajatskowski ile Macar Yanos, Zoltan ve Pal gibi isimler, Türk dili ve tarihi üzerine yaptıkları bilimsel çalışmalarla Türk ulusal kimliğinin şekillenmesinde önemli rol oynamışlardır (Uzun, 2010: 259).

Batılı bilim insanlarının etkisiyle Osmanlı aydınları arasında Türkçülük düşüncesi yayılmıştır. Ahmet Vefik Paşa, Şecere-i Türki'yi Doğu Türkçesi'nden İstanbul Türkçesine çevirmiş, sanatta da Türkçü hassasiyetini korumuştur. Molière'in eserlerini Türk adetlerine uyarlayarak sahnelemeyi tercih etmiştir (Gökalp, 1976: 5-8). Bundan başka Lehçe-i Osmani adında bir Türkçe sözlük yazmıştır. Dönemin diğer sözlüklerinden farklı olarak Arapça-Farsça kelimelerden başka Türkçe kelimeleri de alması kendisinin dil konusundaki hassasiyetini

göstermektedir. Diğer taraftan Ahmet Vefik Paşa'nın tiyatro eserlerine bakıldığında halka inen, halk dilini işleyen, halkın yaşantılarını, gelenek, göreneklerini yansıtan tiyatro anlayışını benimsediği görülmektedir. Ayrıca millilik onun uyarlamalarının en önemli tarafıdır. Kendisi, uyarlamalarına Moliere'nin kahramanlarına Türk toplumunun gelenek ve göreneklerini temsil eden yerli ve milli bir kimlik kazandırmıştır (Vural&Böler, 2011: 9).

Bir diğer önemli isim de Mekâtib-İ Askeriye (Askeri Okullar) Nazırı ve sonradan 93 Muharebesinde Şıpka Kahramanı diye meşhur olan Süleyman Paşa'dır ki kendisi tedrisata Türkçülüğü yerleştiren kişidir. Birinci cildini neşrettiği Tarih-i Âlem'de Türk tarihine büyük bir yer ayırmıştır. Yine ilk defa Sarf-ı (dilbilgisi) Osmanî yerine Sarf-ı Türkî'yi yazmıştır (Ülken, 2008: 147). Süleyman Paşa, "Osmanlı dili" ve "Osmanlı milleti" gibi terimlerin doğru olmadığını, Osmanlı'nın sadece devletin adı olduğunu, ulusun adının ise Türk ulusu olduğunu yazılarında dile getirmiştir (Uzun, 2010: 261). Askeri mekteplerin başında bulunan Süleyman Paşa³, Türk dili hakkındaki düşüncesini, Ta'lim-i Edebiyyat-ı Osmanîye adındaki eserini yayınlayan Recaîzade Ekrem'e yazdığı mektupta ifade etmiştir. "*Osmanlı edebiyatı demek, doğru değildir...dilimize Osmanlı dili ve milletimize Osmanlı demek de yanlıştır. Çünkü Osmanlı tabiri yalnız devletimizin adıdır. Milletimizin adı ise yalnız Türk'tür. Buna göre dili de Türk dilidir, edebiyatımız da Türk edebiyatıdır*". Bu nedendir ki Süleyman Paşa, askeri okullarda okunması amacıyla Esmâ-yı Türkiye (Türk İsimleri) adlı kitabı da Osmanlıcanın tesiri altındaki Türkçe kelimelerin unutulmaması için yazmıştır (Gökalp, 1976: 8-9).

Osmanlı'da ilk Türkçülerin temel dayanağı edebi Tanzimatçılar dönemi olmakla birlikte bu münasebetle öne çıkan simalar arasında Şinasi, Ziya Paşa gibi dönemin aydınları akla gelmektedir. Şinasi'yle başlayan ve edebiyatta devrim ismiyle anılan bu yeni edebiyat, başlangıçta belirsiz bir nitelik arz etmesine karşın (Turhan, 2013: 8) ilmi tetkikleriyle Türkçülüğe yeni bir anlam katan Ahmet Vefik Paşa Lehçe-i Osmanî'si ile öne çıkarken, Ali Suavi de çeşitli mecmualardaki makale ve kitaplarıyla Türkçülüğe devamlı surette temas etmiştir. Bunun yanı sıra devrin araştırmalarıyla Türkçülüğe önderlik eden simalar arasında yer alan Mustafa Celâlettin Paşa⁴ (Ülken, 2008: 144-145) Türkçülük akımı çizgisindeki çalışmalarını filoloji, etnoloji, tarih ve dış siyaset alanlarına kaydırmıştır. Osmanlı ülkesinde yazılıp yayımlanmış ilk çalışma "*Eski ve Modern Türkler*"dir. Mustafa Celâlettin Paşa'nın bu eserini öne çıkaran ana unsur, ilk defa Batılı kaynaklardan yararlanarak Türk tarihine dair dil ve etnik temelli tarih ve siyasetten bahseden bir kitap olmasıdır. Bunun yanı sıra, Türk milliyetçiliğinin ilk öncü eseri olarak da kabul edilir. Mustafa Celâlettin Paşa'ya göre Türkler, Avrupalı kavimleriyle aynı kökten gelmekteydi. Türklerin mensup olduğunu bu ırka "Turo-Aryan" adını veren Mustafa Celâlettin Paşa, Batı medeniyetin Türklerin eseri olduğunu çeşitli Batılı kaynaklarla ispatlamaya çalışmıştır. Mustafa Celâlettin Paşa'nın birincil hedefi, Türklerin dünya tarihindeki rollerini ve yerlerini saptayarak Türk milli bilincini güçlendirmektir (Celalettin Paşa, 2015: 23-27).

Bu gelişmelere paralel olarak Tanzimat döneminde dilin sadeleştirilmesine yönelik bir anlayışın geliştiği de görülmektedir. Bilindiği üzere, İslamiyet'te "millet" kavramı; din, mezhep ya da belirli bir din veya mezhebe mensup topluluk anlamına geldiğinden, Osmanlı Devleti'nde

³ Osmanlı Devleti'nde demokratik rejimin ilk safhası ve Meşrutiyetin kurulmasında büyük rol oynayanlardan biri olan Süleyman Paşa (1838-1892)'nin talebesi olan Mehmet Tevfik (Bilge) Paşa'nın yazdığı kitaplar askeri okullarda okutulmuş ve genç subaylara milli bir tarih şuurı verilmeye çalışılmıştır. Mustafa Kemal'in milli tarih hassasiyeti, Manastır İdadisindeki hocası olan ve sonradan Türk Tarih Kurumu üyeleri arasında yer alan Mehmet Tevfik Bilge ile başladığı söylenebilir (Unat, 1960: 2).

⁴ Asıl adı Konstanty Borzecki (Konstanti Bojenski) olan Mustafa Celâlettin, 10 Nisan 1826'da Polonya'nın Kleszow şehrinde doğmuştur. Katolik Papaz Okulunda eğitim almış, Lehçe, Latince, Fransızca ve Rusça bilmektedir. 1848'de, Lehistan'ın Habsburg, Rus Çarlığı ve Prusya tarafından paylaşıldığı dönemde, Wielkopolska'daki isyana katılmıştır. Osmanlı Devleti'nin Macar ve Leh devrimcilerini kabul ettiğini öğrenince İstanbul'a gelmiş ve kurmay yüzbaşı olarak orduya katılmıştır. 1849'da İslamiyet'i kabul ederek Şeyhülislam'dan "Mustafa Celâlettin" adını almıştır (Celalettin Paşa, 2015: 15-17).

dil uzun süre birleştirici bir unsur işlevi görememiştir. Osmanlıca, saray dili olarak kullanılmış; temelde Türkçe 'ye dayanmasına rağmen, yapısında Türkçe'nin köken ve yapısal özelliklerinden oldukça farklı Arapça ve Farsça sözcükler ile dil bilgisi kurallarını barındırmıştır. Bu durum, yazı dili ile konuşma dili arasında belirgin bir ayrım yaratmış, halk ise yalnızca konuşma diline hâkim olmuştur. Yazı dili, yapısal karmaşıklığı nedeniyle halka uzak bir konumda yer almıştır. Öte yandan, Osmanlı Devleti'nde önemli kamu görevlerine, özellikle memuriyetlere atanabilmenin şartlarından biri Türkçe bilmek olmuştur. Tanzimat aydınları, siyasal birlik anlayışını "millet-i Osmaniye", ortak dili ise "lisan-ı Osmanî" kavramlarıyla tanımlamaya çalışmışlardır. Ancak bu üst düzey söylemin karşısında, dönemin basın hayatında -özellikle gazetelerde- halkın anlayabileceği sadelikte Türkçe kullanımının yaygınlaşması, Tanzimat döneminin dikkat çeken özelliklerinden biri olmuştur(Şimşek, 2023: 199).

Ulusal edebiyatın teşekkül sürecinde etkili olan kuşağın mensuplarından biri olan Namık Kemal, Osmanlı-İslamcı ideolojinin ilk teorisyenlerinden biri olarak kabul edilmekle birlikte, edebî dil konusundaki yaklaşımı, esasen dilin sadeleştirilmesiyle sınırlı kalmıştır. Ziya Paşa ise, Namık Kemal gibi Divan edebiyatının ağır ve karmaşık dilini eleştirmiş olmakla beraber, ondan farklı olarak, Arapça ve Farsçanın yalnızca sözcük düzeyinde değil, aynı zamanda düşünce yapıları ve "millet" kavramı üzerinde de derinlemesine etkili olduğu görüşünü benimsemiştir. Osmanlı Devleti'nin son dönemi incelendiğinde milliyetçilik hareketleriyle birlikte dil ile ilgili anlayışın da değiştiği görülmektedir. Bu kapsamda Osmanlı Devleti'nde ilk anayasa olarak kabul edilen Kanun-i Esasi'nin 18. maddesine Türkçe resmi dil olarak kabul edilmiştir. Bu gelişmeden destek alan gazeteler Türkçe'nin kullanımının kamusal alanlarda zorunlu tutulmasını savunmuşlardır (Yaşar&Macar, 2022: 78-80).

3. II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülük Bilincinin Yükselişi

Meşrutiyete kadar Osmanlı aydınları, Batı'daki milliyetçi akımların farkında olmuş ancak soy birliği temelli bu milliyetçiliğe karşı çıkmışlardır. Osmanlıcılıktan Türklüğe geçişte, etnik ve dışlayıcı milliyetçilik, seküler milliyetçilik ve Batılaşma karşıtı geleneksel bir milletçi söylem de ortaya çıkmıştır (Uzun, 2010: 260). Milletçilik anlayışının farklı tanımlamalarının yapıldığı II. Abdülhamid dönemi, ayrılıkçı unsurların ve toprak kayıplarının sarsıcı etkilerinin siyasi, ekonomik, kültürel olmak üzere çok yönlü hissedildiği yıllara denk gelmektedir. Avrupa Devletlerinin Bosna- Hersek ve Bulgaristan'a özerlik verilmesi yönünde İstanbul'da bir konferans toplamaya karar vermeleri üzerine Osmanlı Devleti, 23 Aralık 1876'da Meşrutiyeti ilan etmiştir. Rusların, Balkanlar üzerindeki taleplerinin Osmanlı Devleti'nce reddedilmesi Osmanlı Rus savaşının başlamasına neden olmuştur. Balkanlarda ve Kafkasya'da saldırıya geçen Ruslar, cami, okul, vakıf binaları gibi asırların ürünü olan Türk İslam kültür varlıklarını yok etmiş, neticede, Doğu Rumeli, Trakya ve Makedonya'da yaşayan Müslüman Türk ahali İstanbul ve Anadolu'ya kitleler halinde göç etmek zorunda kalmıştır. Sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması'yla Romanya, Sırbistan ve Karadağ bağımsızlıklarına kavuşmuş ve Bosna-Hersek'in idaresi Avusturya'ya, Kars, Ardahan, Batum ise Ruslara bırakılmıştır (Şahin, 2012: 211-212).

Bütün bunlar, devleti bir araya getiren teşkilat ve kurumlarının çözülmeye başladığının, fikir sitemlerinin çözüldüğü ve manevi değerlerin sarsıldığı bir döneme denk geldiğinin de işaretidir (Turhan, 1954: 332). Böylesi kaotik bir ortamda Osmanlı aydınları arasında Türkçülük fikrinin yayılmasına ve halkçılık hareketinin belirginleşmesine yol açmıştır. Rus halkçılığı, Balkan ve Bulgar aydınları ile Rusya'dan gelen Türkler aracılığıyla Türk aydınlarını etkilemiştir. Azerbaycanlı Hüseyinzâde Ali Bey ve Yusuf Akçura gibi isimler bu etkiyi yansıtmaktadır. Bu hareketler, Ömer Seyfettin'de de görülmüş ve 1910'lardan itibaren Halka Doğru dergisi, milliyetçilik ve halkçılığın öncüsü olmuştur (Turhan, 2013: 9-10).

Osmanlı Türklerini ve Osmanlı Devleti'ni kurtarma gayesi siyasi bir karaktere bürünürken, Rusya'daki Türk aydınlarının da etkisiyle Pantürkizm, yani bütün Türklerin birliği şeklinde daha geniş bir siyasi ve milli akıma dönüşmüştür. İsmail Gaspıralı'nın dilde, fikirde ve

işte birlik yönündeki çabalarının, 20. yüzyılın başında Türk dünyasında gerçekleşmesi pek mümkün değildi. Osmanlı Türklerinin, Türk birliğini temin edecek kuvveti olmadığı gibi Osmanlı Devleti de yıkılmanın öncesinde bulunmaktaydı. Dolayısıyla bu şartlar içinde Türkleri bir çatıda birleştirme arzusu, rasyonalist eksenli fikri ve fiili eylemlerin uzağına düşmüştür. Anadolu’da Türk milliyetçiliği üzerine inşa edilen gerçekçi yaklaşımın öncülüğünü Ziya Gökalp yapmış ve Türk aydınlarını bu yönde etkilemiştir (Kodaman, 2005: 57-59).

Ziya Gökalp’in öncülüğünü yaptığı ve Osmanlı Türkiye’sinde yetişmiş aydınlarından bir grup, meseleyi dil, fikir ve kültür birliği şeklinde ele alıp Türklerin ilerlemesine yönelik yayınlar yaparken, Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu ve Hüseyinzâde Ali Bey’nin içinde bulunduğu ve Rus esaretinde yetişmiş olan bir kısım aydınların teşkil ettiği ikinci grup ise, dil, fikir ve kültür birliğinin yanı sıra Türkler arasında askeri ve siyasi birlik fikrini de savunmuşlardır. Nitekim Enver Paşa ve arkadaşları, askeri ve siyasi birlik fikirlerinde birleşmiş olsalar da tarih sahnesindeki faaliyetleri bu fikirlerin nasıl bir çıkmaza girildiğini acı bir şekilde göstermiştir (Saray, 2017: 109).

23 Temmuz 1908 inkılabından sonra Türkiye’de Osmanlılık fikri hâkim olmakla birlikte (Gökalp, 1976: 12) aynı yılın Aralık ayına gelindiğinde örgütlenmeye başlayan Türk milliyetçiliği, sırasıyla Türk Derneği, Türk Yurdu, Türk Ocağı ve Türk Birliği Derneği isimleri altında toplanmıştır (Turhan, 2013: 10). Bu gayretlerin en temel amacı; Türk milli varlığının devam, beka ve ihtişamını devam ettirerek ilmi, edebi, içtimai, iktisadi alanlarda çalışarak Türk milli şuurunun yerleşmesidir (Cansever, Türk Yurdu, 1942: 131).

Türk vatanının içine düştüğü durumdan kurtulabilmesini Türk gençlerinin Türklük bilincini fark etmesiyle gerçekleştirebileceğine inanan Mehmet Ziya Gökalp (Yalçın, 1936: 10), İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin (İTC) davetiyle 4 Eylül 1909 tarihinde Selanik’te yapılacak Umumi Kongreye merkez aza üyesi olarak katılmıştır. Mehmet Ziya, Gökalp soyadını da Selanik’te almıştır (Karakaş, 2017: 147). Burada yayınlanan Genç Kalemler⁵ dergisinde yazılar yazmaya başlayan Ziya Gökalp, Balkan Harbi’nin getirdiği felaket ortamı içinde Yeni Mecmua’da fikirlerini yazmaya devam etmiştir. Ondaki milli hassasiyetin ortaya çıkmasında doğduğu şehir Diyarbakır’ın etkisi de görünmektedir. Gençlik yıllarında şahit olduğu Ermeni ihtilalleri, Kürtlük, Türklük mücadeleleri onun çok boyutlu düşünmesine fırsat vermiştir. Bir süre kaldığı Selanik’te onda ayrı bir tesir bırakmıştır. Saltanat istibdadının asırlarca idame ettiği Osmanlılık muhitinde tanıdığı Anadolu Ermenileri gibi Selanik’te tanıdığı Rumlar ve Arnavutlar milli mefkûrelerle meşgul olurken, milli cereyanlara uyanmış olan Araplar ve Arnavutlar da cemiyetler, fırkalar teşkil etmekteydiler. Ona göre devletin hâkim unsuru olan Türkler, sultanların baskısı altında ezilmekteydi. Bunu bizzat kendisi İTC’nin yardımıyla gittiği Baytar okulunda verdiği millet ve inkılap fikirlerinden dolayı II. Abdülhamit devrinde tutuklanarak yaşamıştı. Ona göre Osmanlılık, İslamiyet’e dayanmakta ve Osmanlıdaki diğer milletler arasında rağbet görmemekteydi. Bu şartlar altında Türk milletine dayanan kuvvetli bir hükümete ihtiyaç olduğunu sezen Ziya Gökalp, *Genç Kalemler* olmak üzere *Türk Yurdu*’nda başladığı milliyetçilik yazılarına *Yeni Mecmua*’da daha geniş yer vermeye başlamıştır. Türk milliyetçiliğinin halkçı bir anlayışa dayanması gerektiğine inanan Ziya Gökalp, Mustafa Kemal Paşa’nın bu yöndeki düşüncelerinde de etkili olmuştur (Türk Hayatı, 1341: 1-6). Bilindiği üzere Reformlar, tıpkı Tanzimat ve Abdülhamit dönemlerinde olduğu gibi, uygulayıcılarının yetenekleri ve toplumun kabulüyle güç kazanır. Ziya Gökalp’in fikirleri, İmparatorluktan millete, dinden laikliğe ve Doğudan Batı’ya geçiş için gerekli entelektüel hareketi başlatmış, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki reformların ideolojik temelini ve dayanağını olmuştur (Shaw&Shaw, 2000: 363).

⁵ Selanik merkezli Genç Kalemler dergisinin amacı yazı dilini rafine etmek ve halk diline önem vererek Yeni Lisan hareketinin gerçekleşmesini temin etmektir. Söz konusu dergi dilin sadeleştirilmesi yolundaki gayretleriyle milli edebiyat akımının temeli oluşturulmuştur. Balkan Savaşlarıyla Selanik’in düşmesi üzerine İstanbul’a gelen Genç Kalemler kadrosu Türk Yurdu ve Türk Ocağı bünyesine dâhil olmuştur (Özçelik, 2010: 12).

Bu dönemde Yakup Kadri, Yahya Kemal, Falih Rıfkı, Refik Halit, Reşat Nuri Beyler gibi yayımcılar ile Orhan Seyfi, Faruk Nafiz, Yusuf Ziya, Hikmet Nazım, Vâlâ Nurettin Beyler gibi şairler de yeni Türkçeyi güzelleştirme gayretine girmişlerdir. Halide Edip, Müfide Ferit gibi kadın yazarlarda kitapları ve konferanslarıyla Türkçülüğün yükselmesine hizmet etmişlerdir (Gökâlp, 1976: 14).

Sonuç

Osmanlı'da çoğunluk kırsalda yaşarken, büyük şehirlerde Müslümanlar devlet memurluğu ve askerlikle, gayrimüslimler ise ticaretle meşguldü. Fatih Sultan Mehmet, gayrimüslimlere "millet" statüsü vererek millet sisteminin temelini atmıştır. Etnik kimlik yerine dini ve kültürel cemaatler üzerinden bir toplumsal yapı inşa edilmiştir. 19. yüzyıla kadar "Türk" kavramı kabul edilmemiş, ancak Avrupa'daki milliyetçilik hareketleriyle Türkçülük gelişmeye başlamıştır. Tanzimat dönemiyle hukuki eşitlik sağlanmış, Batı etkisiyle laik hukuk anlayışına geçilmiştir. Azınlıkların milliyetçilik hareketleri isyanlara yol açmış, Türkçülük bilinci ise Batı'daki Türkoloji çalışmalarından etkilenecek Tanzimatçılar arasında belirginleşmiştir.

20. yüzyılın başında Osmanlı aydınlarının Avrupa'dan aldıkları düşünceler karşısında kısmen bocaladıkları, Avrupa'dan gelen fikri akımlar karşısında öğrenebildiklerini kendi düşünceleri ve geleneksel Osmanlı kültür algılarıyla şekillendirerek devleti kurtarma noktasında birleştikleri görülmektedir. Ancak Osmanlı Devleti'nin kurtarılmasına yönelik öne sürülen farklı ideolojiler, aydınları metot ve usul olarak ayırdığı gibi çözüm olarak gördükleri ideolojik yaklaşımların ülkeyi içinde bulunduğu durumdan kurtaramayacakları noktasında da birleştirmiştir. Kaldı ki Osmanlıcılık gayrimüslimlerin, İslamcılık ise farkı etnik Müslüman unsurların Osmanlı Devleti'nden ayrılmak istemelerinin önüne geçemediğinden zamanla savulması anlamsız fikir akımları olarak kalmışlardır. Bu gerçeklik karşısında ve tarihsel sürecin zorlayıcı şartları içinde Osmanlı'da Türkçülüğün yükselişi, II. Meşrutiyet dönemiyle daha belirgin hale gelmiş ve Türk kimliği etrafında birleşme çabaları hız kazanmıştır. Türk tarihi ve kimliği üzerine Tanzimat dönemi ile başlayıp Cumhuriyet dönemiyle birlikte giderek olgunlaşan çalışmalar ve yayınlar, Türklerin unutulmuş geçmişlerini gün yüzüne çıkararak, hangi tarihi süreçlerden geçtiğini ortaya koymuştur. Bu çalışmalar, Batılı yazarların Türkleri "barbar" olarak nitelendirmelerinin aksine, Türklerin medeniyetin bir parçası olduklarını ve köklü bir tarihe sahip olduklarını göstermiştir. Bu bağlamda, Türk milletine ve gençliğine sürekli olarak hitap eden Mustafa Kemal Atatürk (günümüz Türkçesine çevrilmiş haliyle), şu şekilde seslenmiştir:

“Ey Türk Milleti! Sen yalnızca kahramanlık ve savaşçılıkla değil, düşüncede ve medeniyette de insanlığın şerefisin. Tarih, kurduğun medeniyetlerin övgü ve yüceltileriyle doludur. Mevcudiyetine kasteden siyasi ve sosyal faktörler, birkaç asır boyunca yolunu engellemiş ve ilerleyişini yavaşlatmış olsa da, on binlerce yıllık fikir ve kültür mirası, senin ruhunda taze ve tükenmeyen bir güç olarak yaşamaya devam etmektedir. Hafızasında binlerce yılın hatırasını taşıyan tarih, medeniyet yolunda sana hak ettiğin yeri işaret etmektedir. O yola yürü ve yüksel. Bu, senin için hem bir hak hem de bir görevdir” (Unat, 1960: s. 2). Bu sözler, Türk milletinin öz değerlerine dönmesinin ve ulusal bilinçle hareket etmesinin önemini vurgulamaktadır.

Kamu diplomasisi, uluslararası ilişkilerde önemli bir araç olarak kullanılmaktadır (Mellisen, 2005: 11). Özellikle tarihî, kültürel ve etnik bağları güçlü olan ülkeler arasında, soydaşlık temelli ilişkilerin derinleştirilmesi ve geliştirilmesi adına da büyük bir öneme sahiptir. Bu bağlamda, Azerbaycan ve Türkiye arasındaki Konya Karabağ'a uzanan soydaşlık ilişkisini, kamu diplomasisinin etkileyici bir örneğini oluşturma potansiyeli bakımından çalışmamızda konu edinilmektedir.

KAYNAKÇA

Akdağ, Mustafa (2020), *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*. 5. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

- Akıncı, Abdulvahap. (2013), “ Osmanlı-Türk Milli Kimliğinin Oluşmasında Rusya Türkleri, Göçler ve Türkoloji Çalışmalarının Rolü”, *Akademik Bakış Dergisi*, S: 38, s.1-18.
- Cansever, Hasan Ferit (1942), “Türk Milliyetçiliği ve Cumhuriyet”. *Türk Yurdu*. Cilt: XXVI, S: 5-6. 1-15 Son teşrin.
- Celâlettin Paşa, Mustafa (2015), *Eski ve Modern Türkler*, (Çev. Güven Beker), İstanbul, Kaynak Yayınları.
- Demirci, Ethem (1961), “ Türk Ocakları”. *Yeni İstiklal*. No: 34.
- Demir, Abdullah (2017), “ Osmanlı Devleti’nde Devşirme Sistemi”. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. C: 1, S:1, s. 19-27.
- Genç, Sabit (2025), “ Osmanlı Aydınlarında Türk Algısı”. *International Social Sciences Studies Journal*. Vol: 11, Issue: 1, s. 101-104.
- Gökalp, Ziya (1976), *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul, Türk Kültür Yayını.
- Heper, Metin (2011), *Türkiye’nin Siyasal Hayatı Tarihsel, Kuramsal ve Karşılaştırmalı Açidan*, İstanbul, Doğan Kitap.
- Karakaş, Mehmet (2017), “Ziya Gökalp: Düşüncesi ve İzdüşümleri”. *Cumhuriyet Dönemi Türk Düşüncesi: İsimler, Yönelimler, Bakışlar*,(Ed. Öner Buçukcu), Ankara, Bibliyotek Yayıncılık.
- Karal, Enver Ziya (1999), *Tanzimat-ı Hayriye Devri*. Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık.
- Kodaman, Bayram (2005), *Cumhuriyet’in Tarihi- Fikri Temelleri ve Atatürk*, Ankara, Alter Yayıncılık.
- Mert, Melek Kaymaz (2022), “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Yıllarındaki Türk Kimliği İnşasının Sosyal İnşacılık Teorisi Bağlamında Değerlendirilmesi”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C:21, S:83, s.1170-1183.
- Mango, Andrew (2004), *Türkiye ve Türkler 1938’ten Günümüze*, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Meram, Ali Kemal (1969), *Türkçülük ve Türkçülük Mücadeleleri Tarihi*, İstanbul, Kültür Kitabevi.
- Özçelik, Şeyda (2010), *Türk Ocakları ve Eğitim*, (Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı Yayınlanmamış YLT), Adana.
- Öz, Sabri& Cebeci, Salih Selman (2019), “18. ve 19. Yüzyıllarda Balkan Milliyetçiliği Üzerine Bir Değerlendirme: Osmanlı Devleti’nin Dağılması ve Yeni Düşünce Akımı”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 8, S:35, s. 669-679.
- Saray, Mehmet (2017), *Gaspıralı İsmail Bey’den Atatürk’e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları.
- Seçgin, Çiğdem Şengül, Türkçelik, Özkan, Soyupak Mehmet (2023), “Karıştırılan İki Önemli Mesele: Osmanlı’da Devşirme Sistemi ve Pençik Kanunu”. *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, C: 6, S:8, s. 1053-1065.
- Shaw, Standord Jay& Shaw, Ezel Kural (2000), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye (Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye’nin Doğuşu 1808-1975)*, (Çev. Mehmet Harmancı), C: II, İstanbul, E Yayınları.
- Somel, Selçuk Akşin (2022), “ Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*. C: 1, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Şahin, Muhammed (2012), *Türk Tarihi ve Kültürü*, Ankara, Okutman Yayıncılık.
- Şimşek, Tuğba (2023), “ Osmanlı Devleti Son Dönem Dil Politikası ve Türkçe Eğitimi”, Önder Baltacı (Ed.), Eğitim Bilimleri Araştırmaları-I içinde (ss. 197-211). Özgür Yayınları.
- Turhan, Kaan (2013), *Dilde, Fikirde ve İşte Birlik (Akçura-Galiyev- Gaspıralı-Gökalp)*, İstanbul, Doğu Kitabevi.

- Turhan, Mümtaz (1954), “ Ziya Gökalp”. *Türk Yurdu*. Kasım.
- “Türk Tarihinin Büyük Şahsiyetleri: Ziya Gökalp” (1341), *Türk Hayatı*, C: 1, S: 5.
- Unat, Faik Reşit (1960), “Atatürk ve Tarih Öğretimi”, *Ulus*. 29 Kasım.
- Uzun, Turgay (2010), *Osmanlı Döneminde Türk Milliyetçiliği İdeolojisinin Kaynakları, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:28, s. 253-268.
- Ülken, Hilmi Ziya (2008), *Millet ve Tarih Şuuru*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Vural, Hanifi, Böler, Tuncay (2011), “ Ahmet Vefik Paşa ve Türk Diline Katkıları”, *A. Ü. Türkiyat araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 46, s. 1-24.
- Yalçın, Hüseyin Cahit (26 Şubat 1936), Tanındıklarım: Ziya Gökalp”. *Yeni Gün*, (155):10
- Yaşar, Tuğba, Macar, Oya Dağlar (2022), “ Osmanlı Devlet’inde Modernleşme Çabaları ve Dilde Yapılan Düzenlemeler”, *Working Paper Series*, Vol: 3, Issue:2, s. 76-87.